

Балканські уроки для України – ціннісні орієнтири

Віктор Замятін,
директор політико-правових програм Центру Разумкова

Василь Юрчишин,
директор економічних програм Центру Разумкова

Десятиліття, що минуло від початку війни в Україні, висвітило відразу кілька сучасних європейських тенденцій, на які або воліли не звертати особливої уваги, або і взагалі намагалися не помічати. Серед найбільш помітних з них – провал концепції політики мультикультурності, посилення тенденцій «національного егоїзму», наростання підтримки відверто недемократичних рухів, що маскуються як під правий, так і під лівий політичні спектри, реальна загроза втрати НАТО (та окремо країнами-членами Альянсу) розуміння його місії та сенсу існування, відверта неготовність європейських суспільств до сприйняття реалій, викликів та загроз. У цьому переліку є місце й для наростання рівня невизначеності перспектив Європи, а відтак і для виникнення ризику її чергових поділів. Адже Брюссель як столиця єдиної Європи є орієнтиром і центром тяжіння не для всіх країн цієї частини світу. Натомість серед інших потенційних світових центрів тяжіння вже починає про себе активно заявляти Пекін.

У пошуку ціннісних орієнтирів. Кожна країна вибудовує власну стратегію розвитку, при цьому часто орієнтуючись (у якості взірця) на лідерську країну¹. Зазвичай, це вибір політичної еліти країни або ж владних сил, які виявилися «у потрібному місці, у потрібний час». А для легітимізації новоутвореної політичної еліти часто зручними виявляються міфи і стереотипи, які досить легко нав'язуються суспільствам із слабкими цивілізаційними інститутами.

Розділення світу після II Світової війни на соціалістичну і капіталістичну системи, з одного боку, легалізувало політичне суперництво двох таборів, а з іншого – охарактеризувалося поширенням міфів про переваги соціалістичної системи господарювання і «братерського інтернаціоналізму» на протиположному «поступовому загніванню капіталізму». Але при цьому в реальності країни, що попадали під вплив радянського «гегемону» (або обирали його у якості взірця), дедалі більше втрачали у добробуті і цивілізаційних цінностях (і зрештою разюче відставали від свого історично найближчого сусіда: Східна vs Західна Німеччини, Угорщина vs Австрія, Північна vs Південна Кореї).

У сучасній історії взагалі відсутній доказовий приклад, коли висхідна країна, якою опікувався раніше Радянський Союз, а останні десятиріччя росія, досягала визнаних економічних та й політичних успіхів. Навпаки, лише «дотик» росії перетворював колись квітучі країни, регіони, міста на депресивні економічні утворення, очолювані політичними паріями, «незалежний» і «демократичний» статус яких не визнавався жодною цивілізованою країною (а лише такими ж деструктивно-депресивними утвореннями).

Ще одним хибним стереотипом виявився двоїстичний міф про дружбу братніх соціалістичних країн у поєднанні з переконання, що саме капіталістична система є джерелом нестабільності і воєн. Однак, історія Європи після II Світової війни вказує на зворотне – призвідником агресивних акцій (у т.ч. у Європі) якраз була країна, яка претендувала на роль «старшого брата» (і мала б нести миротворчу місію):

- придушення радянською військовою машиною демократичних рухів у «дружніх» країнах Варшавського договору (Угорщина, Чехословаччина),
- масштабні війни (значною мірою на етнічній та регіональній основі) вже на початку 1990-х років у соціалістичній Югославії,

¹ Геополітичні виклики та геоекономічні зсуви. / Центр Разумкова, Червень 2024. – <https://razumkov.org.ua/statti/geopolitychni-vyklyky-ta-geoekonomichni-zsuvy>

- захоплення росією частини територій, які входили до складу інших радянських республік, які після розпаду СРСР стали суверенними державами (Грузія - Абхазія, Молдова - Придністров'я),
- розв'язання росією повномасштабної війни росії проти «братньої» України.

Слід визнати, що Україна довгий час (що означало його марнування) намагалася «всидіти на двох стільцях» – декларуючи свій європейський вибір, водночас, не наважуючись повністю позбутися «дружніх нерозривних обіймів» московського «старшого брата».

Марнування часу означало, що, з *одного боку*, потенційно привабливі для української економіки ніші зайняли країни Центральної та Східної Європи (ЦСЄ), які, визначившись у своїх пріоритетах, швидкими темпами перейшли до реорганізації економічних систем на ринкових засадах. І, як правило, чим більшою була політична воля до реформ керівництва колишніх соціалістичних країн, тим вищою підтримкою користувались лідери таких країн та ініціатори перебудовчих процесів, і тим ширше й успішніше відбувались докорінні зміни в їх економіці та суспільствах².

З *іншого ж боку*, вітчизняний політиком зазнавав постійного впливу з боку росії, що значно гальмувало спроби реформувань як соціально-економічних, так і суспільно-політичних середовищ. Намагання ж уникнути повного підпорядкування росії тільки розпалювало апетити останньої. Тому «природнім» стало виявлення суті московського режиму, як спадкоємця радянських доктрин «міцної дружби між братніми народами» - жорстокої агресії.

Значною мірою розвиток подій в Україні останнього десятиріччя – агресія «старшого брата» на незалежну, визнану у всьому світі демократичну державу – нагадує події понад 30-річної давнини у колишній Югославії, коли окремі республіки соціалістичної федерації також оголосили про намір будувати власні незалежні країни. Натомість отримали агресію. В результаті вперше з 1945 р. у Європі спалахнула війна. Югославія, що скоротилася до двох республік (Сербії та Чорногорії), запекло воювала проти Хорватії та Боснії і Герцеговини.

Не проводячи прямих аналогій зазначимо, що як у тій війні, так і у боротьбі України проти московського агресора можна помітити «цивілізаційні» схожості. Зокрема, війну розпочали відверто диктаторські режими (Мілошевича та путіна). Відверто негативну роль у цих процесах відіграла проросійська частина православної церкви. «Цивілізований» Захід «стурбовано» спостерігав за розгортанням війни, а західні миротворці допустили геноцид у Сребрениці. Уроків для людства мало б бути чимало³. Є підстави стверджувати, що з боку міжнародної спільноти як тоді, так і у наші дні часто відбувається затримка або навіть нехтування у впровадженні вкрай необхідних заходів чи дій, про які просили країни-жертви агресії.

Млявість ухвалення рішень європейськими країнами, нерішучість світової спільноти розтягнули балканські війни на роки, додали їм жорстокості. Така млявість надалі ще й слугувала стимулом для вторгнення іншому пострадянському агресору – поки НАТО було стурбоване нападом росії на Грузію у 2008р., сама Грузія вже потерпіла поразку, подальшим наслідком чого стала проросійська трансформація країни.

Зрештою, Хорватії вдалося виграти війну і започаткувати будівництво нової країни, відійшовши від режиму Туджмана, близького до диктатури, та інтегруватися до НАТО і Європейського Союзу. Раніше це зробила інша країна, що виникла на теренах колишньої Югославії – Словенія. Тоді як Боснія і Герцеговина, поділена за Дейтонським миром на три складові частини, залишається нежиттєздатним без зовнішнього управління утворенням. Югославія остаточно

² Україна: 30 років на європейському шляху / К.: Центр Разумкова, 2021. — <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>.

³ Tertrais B., Tregoures L. From Sarajevo to Mariupol: what the Yugoslav Wars can teach us about Ukraine's fate. — <https://www.institutmontaigne.org/en/expressions/sarajevo-mariupol-what-yugoslav-wars-can-teach-us-about-ukraines-fate>

припинила існування у період 2003-2006 рр., коли спочатку була змінена її назва на Державний Союз Сербії та Чорногорії, а потім і Чорногорія вийшла з федерації із Сербією, приєднавшись згодом до НАТО. Що стало виразною демонстрацією того, що силою втримати волю народів вже не вдається.

Сербія після падіння диктатура Мілошевича (виданий як злочинець до Гаазького трибуналу, помер у в'язниці до суду), багатьма розглядалася як регіональний лідер і за станом економічного розвитку, і за поступом європейської інтеграції. Але поступово від проєвропейських реформ (проведених урядом Джинджича у 2001-2003 рр.) після вбивства Джинджича у 2003 р. залишилася лише риторика. У країні почала відроджуватися націоналістична ідеологія, до влади повернулися відповідні політичні сили. У Сербії надзвичайно потужно працювала росія – через «Газпром», культурні інституції, церкву. Це накладалося на потужне відчуття ресентименту в суспільстві через бомбардування країнами НАТО території Сербії та Чорногорії у 1999р. (саме через це країна не розглядала можливості свого вступу до НАТО). Наголоси на історичній, культурній, релігійній близькості, підкріплені московськими вливаннями, а також дешевий газ зробили свою справу: коли дійшло до запровадження санкцій проти росії за війну в Україні, сербське керівництво спочатку відмовилося це зробити, а суспільство переважно підтримувало такий крок. Щоправда, Белград при цьому часто наголошує на підтримці територіальної цілісності та суверенітету України.

Інституційне зміцнення. Для післявоєнної відбудови як Хорватія, так і Сербія докладали чимало зусиль, концентруючи увагу на перебудові, а у багатьох випадках - і створенні нових, державних установ для функціонування в умовах мирного часу, а також повернення біженців до своїх домівок.

Зазначимо, проголошення Хорватією незалежності, заявка на приєднання до НАТО та Європейського Союзу, боротьба за право на існування та розбудова інститутів в умовах війни – ці та багато інших амбітних цілей вважались недосяжними для країни у середньостроковій перспективі. Не зважаючи на застороги, країна почала з побудови саме інститутів, приділяючи багато уваги досягненню цивілізаційних критеріїв. Насамперед – копенгагенських політичних критеріїв стосовно стійких демократичних інститутів, стабільної та неупередженої судової системи тощо. А також економічних критеріїв стосовно повної конверсії національної економіки та її здатності витримати конкурентний тиск спільного ринку ЄС⁴.

Хорватія досить швидко довела свою спроможність відповідати вимогам членства у ЄС, приєднання до якого хоча й дещо затягувалось (країна отримала статус кандидата у 2003р.), однак все ж відбулося у 2013 р.⁵, що надало країні додаткового позитивного прискорення соціально-економічних і суспільно-політичних реформуваль.

Трансформаційний шлях Сербії виявився суттєво ускладненим, оскільки країна повинна була переборювати втрати, в яких значною мірою сама ж була винна, розв'язавши війну. Після падіння диктатури Мілошевича, Сербія відновила своє членство в МВФ у грудні 2000р. і знову приєдналася до Світового банку та Європейського банку реконструкції та розвитку, а у 2012р. отримала статус кандидата до членства у ЄС. Хоча Сербія досягла прогресу в лібералізації торгівлі і реструктуризації та приватизації підприємств, але багато великих підприємств, включаючи енергетичні, телекомунікаційні, газові компанії, залишаються у неефективній державній власності⁶.

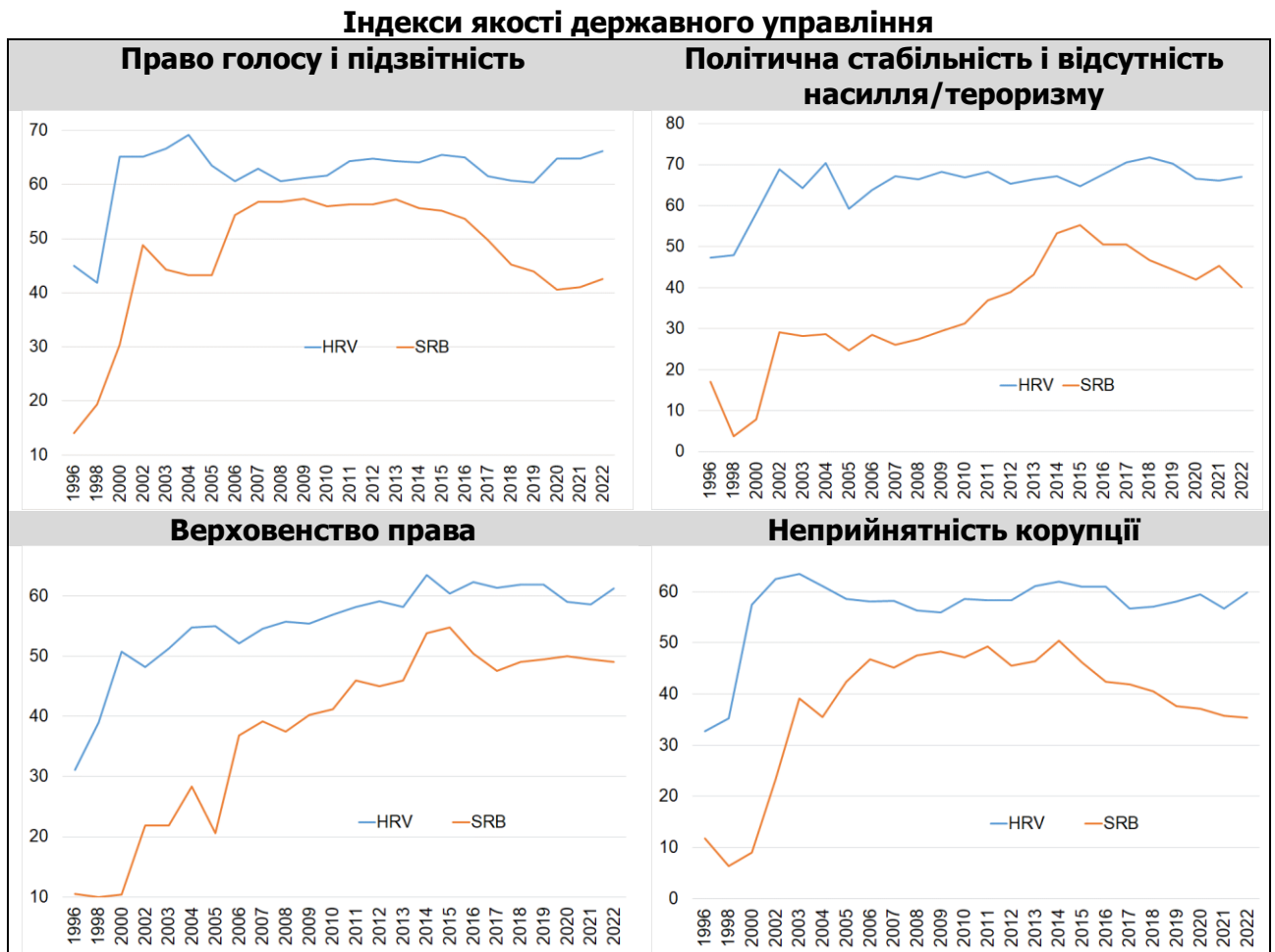
⁴ Kolinda Grabar-Kitarović: Lessons from Croatia for Ukraine. – <https://voxukraine.org/en/kolinda-grabar-kitarovic-lessons-from-croatia-for-ukraine>

⁵ Особливістю шляху Хорватії до ЄС було те, що Хорватія стала членом ЄС у період повоєнної нестабільності, боргової кризи у євро-зоні, глибоких протистоянь у регіоні, невизначеності подальшого розширення ЄС. – Куко С. Вступ Хорватії до ЄС: історія успіху у скрутні часи, <https://www.gosvitlo.org.ua/archives/413>.

⁶ Serbia vs. Croatia. Economy comparison. – <https://www.indexmundi.com/factbook/compare/serbia.croatia/economy>

Звернемо увагу на особливості формування та якості інститутів державного управління Хорватії і Сербії (діаграма «Індекси якості державного управління»⁷). Так:

- обидві країни упродовж другої половини 1990-х – першої половини 2000-х років швидко трансформували національні інститути, суттєво покращивши їх функціонування;
- надалі Хорватія підтримувала досягнуті якості, не допускаючи «збоїв», чому безумовно сприяло приєднання Хорватії до ЄС і, відповідно, посилення контролю за діяльністю демократичних інститутів;
- натомість Сербія, починаючи з другої половини 2010-х років, допустила втрати у трансформації інститутів, насамперед у частині політичної стабільності, права голосу та контролю корупції, у т.ч. внаслідок поступової переорієнтації на росію.

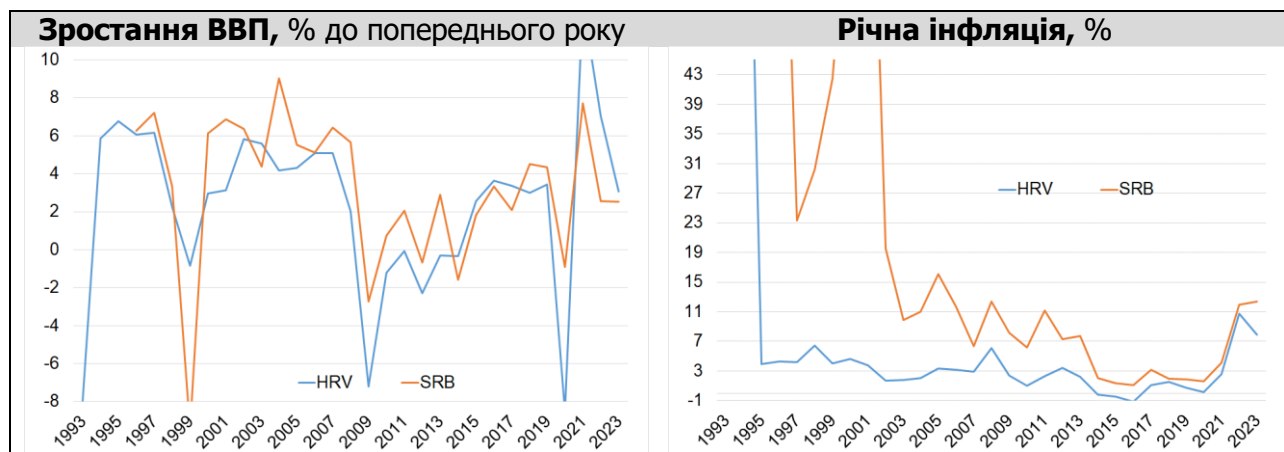
Підкреслимо, Хорватія переживала численні перехідні процеси: перехід від зруйнованої війною країни та суспільства до країни, економіки та суспільства мирного часу; від авторитарної соціалістичної системи до демократичної системи; від централізовано планової до ринкової економіки⁸. Натомість сьогодні країна визнається світом як країна, яка у відносно короткому горизонті спромоглася досягти соціально-економічного успіху.

Економічні і соціальні зміни. Як вже вказувалось, на початку своєї незалежності, у 1991-1995рр., Хорватія була змушена вести війну за незалежність проти Сербії та Югославської народної армії. Зрозуміло, економічна політика Хорватії була скоригована відповідно до потреб оборони.

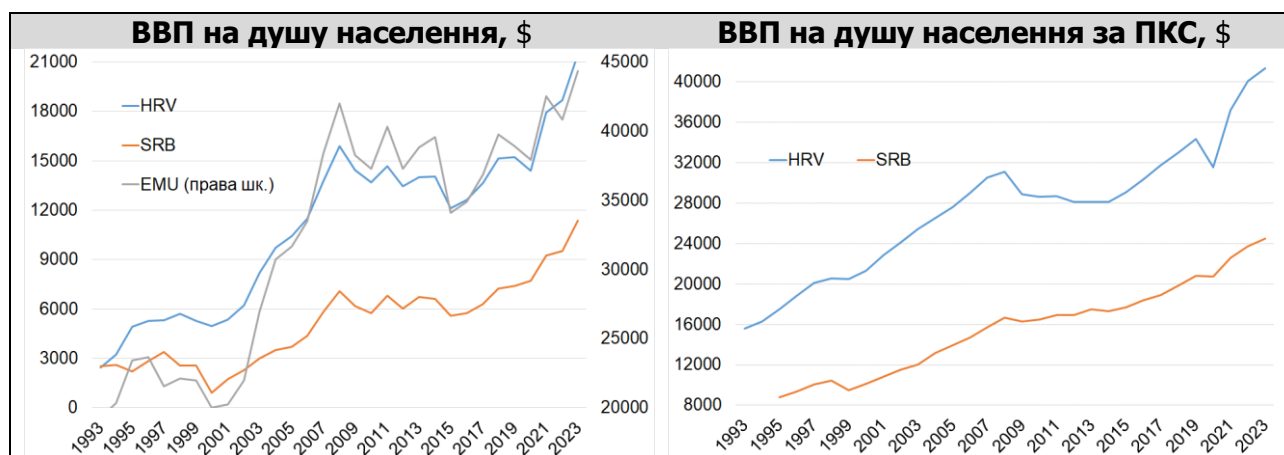
⁷ The Worldwide Governance Indicators. – <https://www.govindicators.org>.

⁸ Kolinda Grabar-Kitarović: Lessons from Croatia for Ukraine. – <https://voxukraine.org/en/kolinda-grabar-kitarovic-lessons-from-croatia-for-ukraine>

Подальший економічний розвиток Хорватії був обтяжений великою кількістю збитків від війни (за оцінками 1999р., вони становили понад \$37,1 млрд, що складало 160% ВВП)⁹. Однак, країні все ж вдалося налагодити економічні механізми, насамперед вгамувати інфляцію і стабілізувати національну грошову одиницю, що стало вагомим чинником досить високих темпів економічного зростання. Хоча ГФК (Глобальна фінансова криза 2008-2009 рр.) відчутно вплинула на Хорватію (у 2009р. ВВП скоротився на 7%), однак надалі підтримувалась стійка позитивна економічна динаміка. Навіть втрати коронавірусної кризи були швидко «компенсовані» (діаграми «Зростання ВВП», «Річна інфляція»¹⁰).

Після ГФК, попри нові негативні і навіть кризові хвилі, Хорватії загалом вдалося утримати економічну динаміку у відносно стійкому стані (крім коронавірусного 2020 р.). У результаті, упродовж першої половини 2000-х років у Хорватії суттєво покращилися доходи домогосподарств. Важливою особливістю економічної динаміки Хорватії стало те, що вона чітко співвідноситься (у частині виробничих циклів – виробленні доданої вартості) з динамікою евро-зони (для Сербії такий вияв значно слабший) (діаграми «ВВП на душу населення», «ВВП на душу населення за ПКС»).

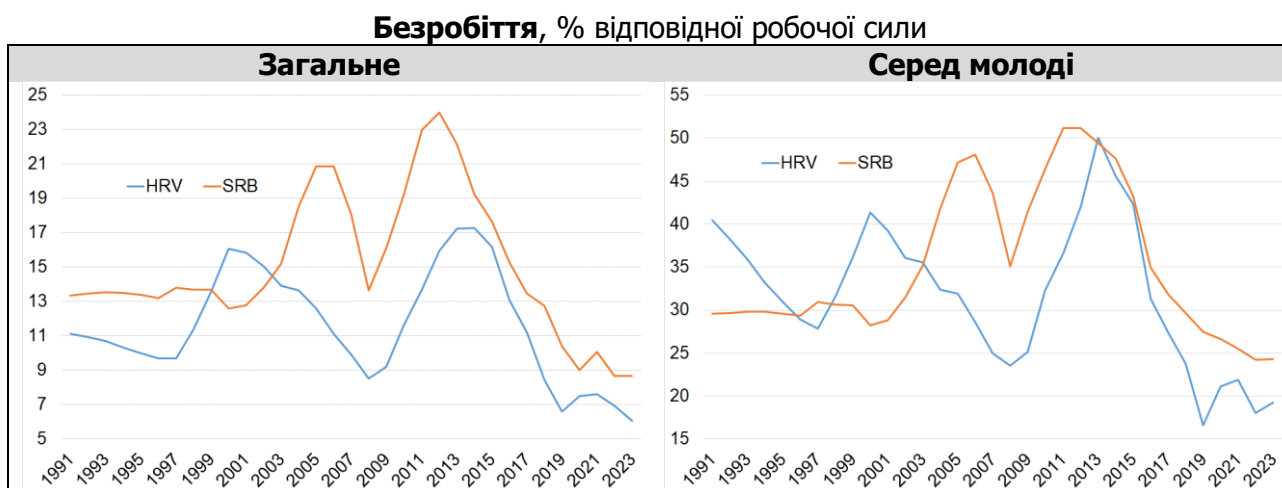
Однак, попри успіхи, складнощі економічних трансформацій залишаються значними, що проявляється у високому безробітті (діаграма «Безробіття»). Хоча ситуація на ринках праці останніми роками певним чином стабілізувалась, в основному за рахунок налагодження системи туризму і супутніх послуг, однак поки легко може бути зруйнована зовнішніми шоками.

⁹ Political and economic situation. – <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/national-education-systems/croatia/political-and-economic-situation>

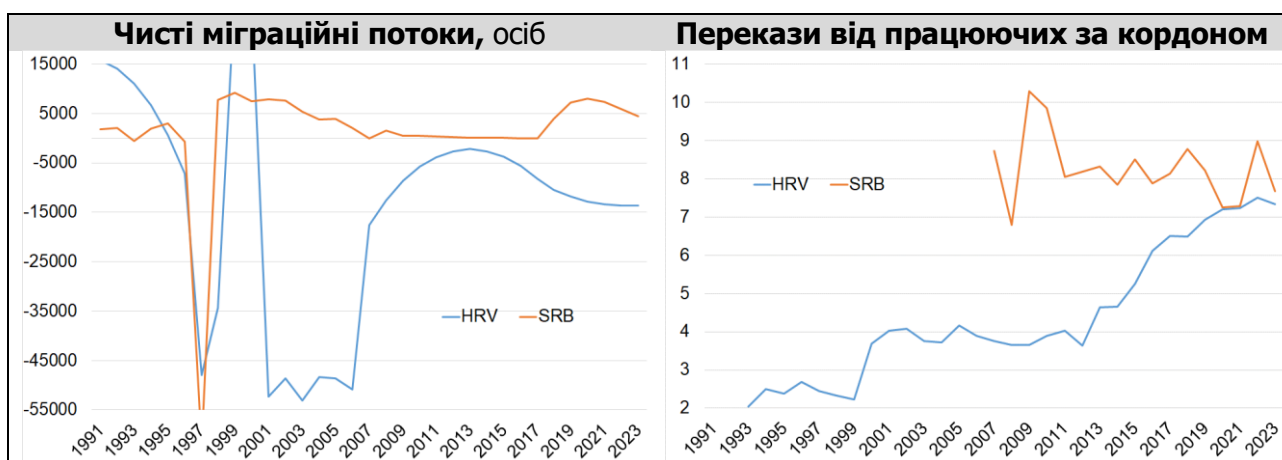
¹⁰ Тут і далі, якщо не вказано інше, для міжнародних порівнянь використані дані, наведені у *World Bank Indicators* – <https://data.worldbank.org/indicator/>, Trading Economics. – <https://tradingeconomics.com/stream>.

Також для позначення економік використовуються встановлені Світовим банком трилітерні міжнародні скорочення: EMU – евро-зона, HRV – Хорватія, SBR – Сербія та ін.

Хорватія вже зарекомендувала себе як туристичний рай і приваблює відвідувачів та інвесторів, тим не менш, країна втрачає велику кількість молодих і здібних своїх громадян, тих, хто має вирішальне значення для її демографічної життєздатності¹¹.

Високий рівень безробіття, особливо серед молоді, є вагомим чинником продовження міграційного відтоку з Балкан і особливо з Хорватії, яка є членом ЄС, а відтак може активніше залучатись до легальних ринків праці у сусідніх розвинутих країнах (Німеччині, Італії, Австрії) (діаграма «Чисті міграційні потоки»). Поряд з цим, разом з відтоком проявляється певна позитивна складова, яка впливає на доходи хорватських домогосподарств – зростають обсяги переказів з-за кордону від тих, хто залишив країну, але не втрачає зв'язків із родичами і родинами, які залишились на батьківщині. Сьогодні обсяги персональних переказів складають 7-8% ВВП (діаграма «Перекази від працюючих за кордоном»)

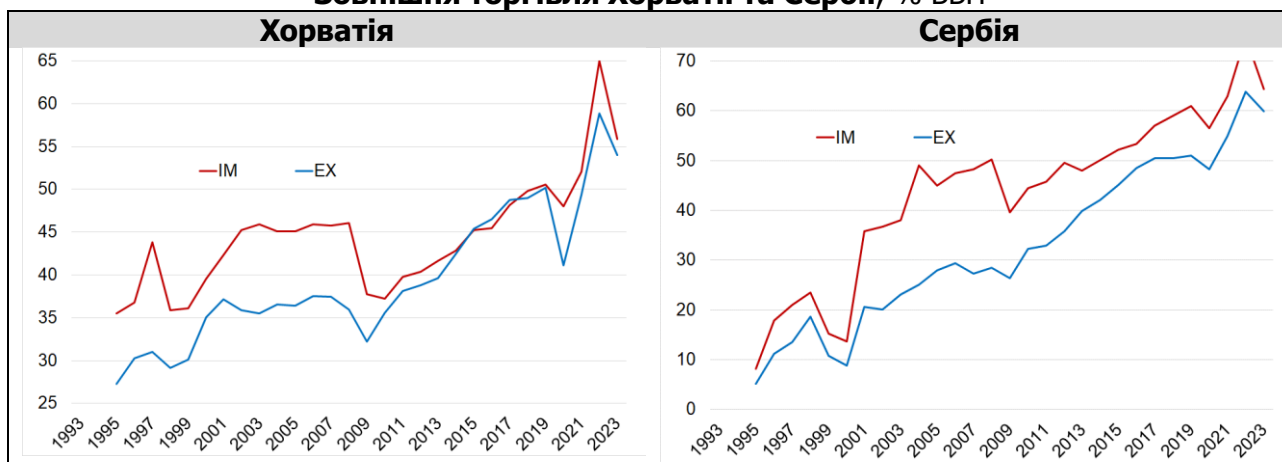

Зовнішній сектор. Складнощі трансформаційних постсоціалістичних перетворень помножені на втрати і збитки війни призводили того, що довгий час обидві країни, що розглядаються, залишались значною мірою закритими. Інвестор остерігався заходити у нестійкі економічні простори, а самі країни не володіли значним запасом конкурентних виробництв. І лише з середини 2000-х років країни почали активніше відкриватись для зовнішньої торгівлі (діаграма «Зовнішня торгівля Хорватії та Сербії»).

Між тим, хоча сьогодні економіки країн можуть бути охарактеризовані як відкриті, однак це радше «регіональна відкритість» - головними торговельними партнерами залишаються сусідні країни (таблиця «Головні торговельні партнери»).

¹¹ Polić I. Three Decades On, War's Legacy Still Overshadows Croatia. – <https://balkaninsight.com/2021/03/31/three-decades-on-wars-legacy-still-overshadows-croatia/>

Зовнішня торгівля Хорватії та Сербії, % ВВП

Головні торговельні партнери, % (товари – 2022 р.)

Хорватія		Сербія	
<i>Експорт</i>	<i>Імпорт</i>	<i>Експорт</i>	<i>Імпорт</i>
<i>загалом \$26,0 млрд</i>		<i>загалом \$43,8 млрд</i>	
Італія	13,2	Італія	13,5
Словенія	11,0	Німеччина	12,0
Німеччина	10,8	Словенія	10,7
Угорщина	10,2	Угорщина	7,3
		<i>загалом \$30,3 млрд</i>	
		<i>загалом \$42,5 млрд</i>	
		Німеччина	13,2
		Боснія і Герцегов.	7,0
		Італія	7,0
		Угорщина	5,6
		Росія	7,2
		Італія	5,6

Хоча країни ЄС є найважливішими торговельними партнерами та інвесторами як Хорватії, так і Сербії (та й Західних Балкан загалом), однак саме через зовнішній сектор можуть проявитись значимі економічні, а з тим і політичні виклики. Йдеться про китайський фактор, швидке і широке просування китайського бізнесу в Балканські країни.

Слід зазначити, що головною метою Китаю є вихід і закріплення національного капіталу у розвинутих країнах Європи, і саме країни ЦСЄ мають відігравати вагомую роль у такому проникненні. Початкову (і доволі успішну) роль відігравали китайські проект «16+1» та ініціатива «Один пояс, один шлях» (BRI).

Останніми роками динаміка входження Китаю у європейські ринки суттєво послабшала. Між тим, слід визнати, що:

- регіон Західних Балкан (як плацдарм) привабливий для третіх країн (зокрема, Китаю), оскільки відкриває доступ до країн ЦСЄ і далі – європейського ринку загалом;
- коронавірусна криза прискорила економічні відносини між Китаєм і окремими країнами ЦСЄ з огляду на потреби виявлення нових посткоронавірусних джерел для відновлення¹²;
- втрати ряду країн ЦСЄ, які є менш інтегрованими в єдиний економічний простір ЄС, виявилися відносно меншими, порівняно з більш інтегрованими¹³. Така стійкість додає аргументованості ширшої диверсифікації економічних напрямів (у т.ч. більшої відкритості для китайського бізнесу) для деяких країн ЦСЄ.

При цьому зазначимо, що загальна присутність Китаю в Хорватії, а з тим і вплив, обмежена порівняно з деякими іншими країнами ЦСЄ і Західних Балкан¹⁴. Інша ситуація складається із

¹² Erokhin D. Chinese outward foreign direct investment to the Central and Eastern European countries in the pandemic and postpandemic world. –

<https://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/18604/1/Chinese%20FDI%20in%20CEE.pdf>

¹³ Зокрема, економічні втрати Сербії у коронавірусні роки були меншими, ніж Хорватії та країнам Європи, у т.ч. внаслідок близькості виробничих циклів останніх.

¹⁴ By Šabić S. Chinese Influence in Croatia. – <https://cepa.org/comprehensive-reports/chinese-influence-in-croatia/>

Сербією. Розчарування, що виникло в результаті непослідовності ЄС у залученні країни до європейських процесів, дозволило Китаю закріпитися в регіоні за рахунок великих інфраструктурних проєктів і, навіть досягати значного політичного впливу¹⁵. Важливим є те, що тут збіглися інтереси обох сторін: в той час, коли Сербія прагне розширити співпрацю з Китаєм, Пекін розглядає цю країну як ворота до Європи¹⁶.

Звернемося до короткого аналізу торговельних та інвестиційних відносин Хорватії та Сербії з Китаєм.

Китайський внесок. Характерним для економічних відносин більшості європейських країн є їх (вже) хронічний торговельний дефіцит з Китаєм. Хорватія також зіткнулася зі значним дефіцитом торгового балансу з Китаєм, який зріс до €1,3 млрд у 2022р. і дещо зменшився до €1,2 млрд у 2023р. Практично весь дефіцит утворений імпортом Хорватії (країна у 2023р. експортувала до Китаю товарів лише на €79 млн), і суттєвих змін упродовж останніх років не відбувалося¹⁷.

Китайська інвестиційна діяльність у Хорватії в основному зосереджена на інфраструктурних проєктах, найвідомішим з яких є міст на півострів Пелешац (у рамках проєкту «16+1»), а також вітрова електростанція поблизу Сеня. Однак вплив глобальних геополітичних зрушень, напруженість між США та Китаєм і російська агресія проти України спонукали до перегляду підходу Хорватії до відносин з Китаєм.

Підкреслимо, війна в Україні відіграла одну з вирішальних ролей у ставленні Хорватії до Китаю. Глобальні геополітичні наслідки війни в поєднанні з неоднозначною позицією Китаю стали предметом пильної уваги хорватських влади і громадськості. Хорватія одразу і однозначно позиціонувала себе як європейська союзниця і партнерка України (попри заяви теперішнього президента Мілановича). А відтак, колишнє відносно позитивне ставлення до китайських інвестицій трансформувалося в обережнішу позицію, що вимагає ретельної оцінки довгострокових наслідків. Більше того, Хорватія, як член ЄС, дотримується єдиної безпекової та інвестиційної політики, яка останніми роками стала більш критичною до китайського входу¹⁸.

Своєю чергою, останніми роками Китай та Сербія значно зміцнили свої відносини, посиливши як економічні, так і політичні зв'язки. Це тісне партнерство, яке часто називають «залізною дружбою», зробило Китай ключовим союзником для Сербії, остання стала першою європейською країною, яка погодилася побудувати «спільноту спільного майбутнього» з Китаєм, що й знайшло відображення у потоках прямих інвестицій¹⁹. За даними Національного банку Сербії, найбільший приплив інвестицій протягом 2023 р. був з європейських (65,1%) і азійських (33,6%) країн. Але при цьому найбільший приплив прямих іноземних інвестицій зафіксований з Китаю (€1 373,3 млн), Нідерландів (€738,3 млн., юрисдикцію цієї країни часто використовують компанії з інших країн), Великої Британії (€383,2 млн), Австрії (€308,1 млн) та Німеччини (€178,9 млн)²⁰.

¹⁵ Holzner M. Serbia, China's gateway to Europe. – <https://wiiw.ac.at/serbia-china-s-gateway-to-europe-n-566.html>

¹⁶ Mikovic N. Should the EU worry about China's growing presence in Serbia? – <https://www.diplomaticourier.com/posts/should-eu-worry-about-chinas-growing-presence-in-serbia>

¹⁷ Ferdebar M. Decoding De-Risking: EU's China Strategy and Its Implications for Croatia. – <https://chinaobservers.eu/decoding-de-risking-eus-china-strategy-and-its-implications-for-croatia/>

¹⁸ Šabić S. Chinese Influence in Croatia. – <https://cepa.org/comprehensive-reports/chinese-influence-in-croatia/>

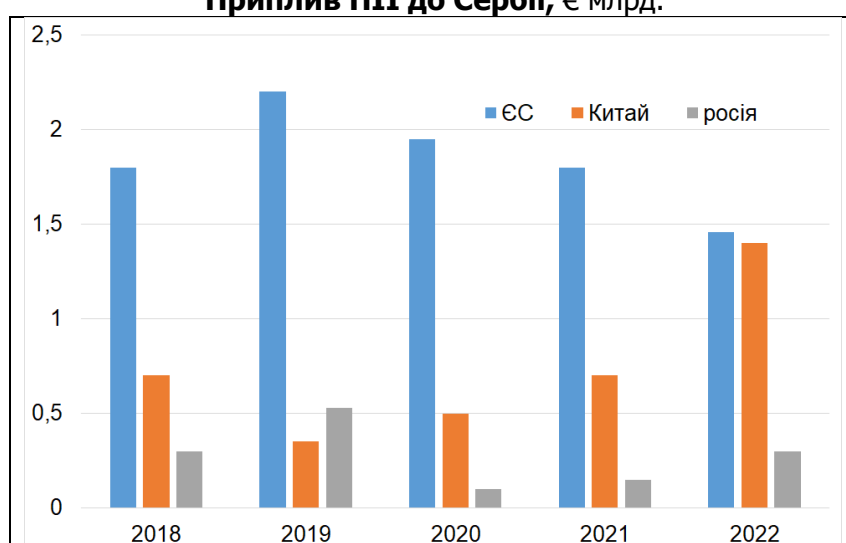
¹⁹ Interesse G. China-Serbia Bilateral Relations: Trade and Investment Outlook. – <https://www.china-briefing.com/news/china-and-serbia-sign-free-trade-agreement-bilateral-trade-and-investment-outlook/>

²⁰ Strane direktne investicije u Srbiji veće za 30 odsto. – <https://rs.bloombergadria.com/ekonomija/srbija/58982/strane-direktne-investicije-u-srbiji-vece-za-30-odsto/news>

Відтак, є підстави стверджувати, що економічне співробітництво з Сербією є вагомим складовою Китаю у стратегії посилення присутності в Південно-Східній Європі. З іншого боку, хоча Сербія має значний торговельний дефіцит з Китаєм, у 2023р. було підписано угоду про вільну торгівлю (набрала чинності влітку 2024 р.), яка стала першою між Китаєм та країнами ЦСЄ. Особливістю є те, що переговори про зону вільної торгівлі були завершені всього за п'ять місяців, що відображає значущість політичних мотивів при укладенні вказаної угоди між двома країнами.

Важливими є зміни у структурі припливу інвестиційних ресурсів до Сербії. На початкових етапах економічного співробітництва між Сербією та Китаєм спостерігалися лише обмежені інвестиції. Так, у 2010-2015 рр. китайські інвестиції в Сербію склали лише €189 млн, при тому, що приплив ПІІ з країн ЄС перевищив €7,2 млрд за той же період. Однак, вже у 2021р. китайські ПІІ перевищили іноземні інвестиції будь-яких окремих країн як самого ЄС (у т.ч. Німеччини, Франції), так і за його межами (США, Великої Британії), а у 2022р. на загальну суму €1,4 млрд практично зрівнялися із сукупними ПІІ всіх 27 членів ЄС (діаграма «Приплив ПІІ до Сербії»)²¹.

Приплив ПІІ до Сербії, € млрд.

На цей час для економіки Сербії ЄС залишається набагато важливішим партнером: завдяки інвестиціям попередніх років з Німеччини, Нідерландів, Австрії та інших країн сербська промисловість вже достатньо інтегрована в європейські ланцюжки доданої вартості. Чи зможе китайська експансія стати альтернативою – покаже майбутнє.

Зазначимо, Китай цікавиться інфраструктурою, гірничою промисловістю, аграрним комплексом, інвестує у проєкт швидкісної залізниці Будапешт-Белград, висловлює готовність допомогти Сербії провести міжнародну виставку Ехро-2027, започатковує програми підготовки молодих сербських науковців, готується відкрити пряме авіасполучення – це все те, чого Сербія не могла і не може отримати від росії в достатній якості. І це все робить Сербію найважливішим (для Китаю) партнером у Європі. Варто зауважити, що обсяги і номенклатура торгівлі між двома країнами яскраво свідчать на користь свідомого вибору Китаєм Сербії як мосту для «прориву» у Європу. Очевидно, це не може не мати й політичних наслідків.

Очевидно, про повну переорієнтацію Сербії на Китай поки що не йдеться – достатньо згадати, що попри величезний інтерес Китаю до сербських родовищ літію, Белград влітку 2024 р. (хоч і після попереджень) надав перевагу капіталу з Німеччини.

²¹ Vladislavjev S. How Did China Become the Largest Investor in Serbia? – <https://chinaobservers.eu/how-did-china-become-the-largest-investor-in-serbia/>.

Тут доречно нагадати про іншого важливого партнера Китаю в Європі – Угорщини, яка, будучи членом ЄС, все далі відходить від спільного політичного і правового курсу Євросоюзу (і де дуже активно працюють китайські та російські гроші). Відтак, в аналітичних середовищах уже зараз проєктують можливість «третього шляху» розвитку таких країн, як Сербія, Угорщина, Словаччина, Північна Македонія, які поступово потрапляють під політичний вплив Китаю, що може призвести до нових європейських поділів (поки економічних).

Слід зробити загальне зауваження. Останніми роками у Європі утвердилась думка про те, що китайська присутність пов'язана з посиленням внутрішніх і зовнішніх ризиків європейських країн, які (ризик), початково маючи економічну природу, швидко можуть трансформуватись у політичні негативи. Тому у більшості країн ЄС запроваджуються інституційні і регуляторні механізми у сферах і галузях, виробництво у яких може мати характер військових або подвійного призначення продуктів. Йдеться, насамперед, про залучення чи допуск до мереж 5G, кібербезпеки, штучного інтелекту, критичної інфраструктури²².

Доречно також нагадати, що ще у березні 2019р. країни ЄС домовилися про створення Механізму скринінгу іноземних інвестицій (*EU Investment Screening Mechanism*)²³, який був запроваджений наприкінці 2020р. Впроваджені заходи спрямовані на посилення контролю за зовнішніми інвестиціями загалом, однак переважно центром уваги є обмеження входження китайського бізнесу в європейські технологічні активи²⁴.

Не викликає сумніву, що внаслідок зростання глобальних ризиків увага до безпечності інвестицій лише зростатиме. Сьогодні ЄС працює над оновленими правилами скринінгу, зокрема у частині розширення географічних і галузевих режимів, більшої послідовності та повноваженнями щодо регулювання перевірок. Тобто іноземні (насамперед, китайські) компанії, які прагнуть інвестувати в стратегічні сектори в країнах Євросоюзу, безумовно стануть об'єктом більш ретельного контролю з боку регулятивних органів²⁵.

Таким чином, Сербія посилює свою привабливість у якості інвестиційної платформи у Європі для китайського бізнесу, оскільки скринінг іноземних інвестицій у країні буде менш вимогливий, ніж у країнах-членах ЄС, де лежать основні економічні інтереси Китаю. І варто нагадати цілком зрозумілі свідчення такої привабливості. Так:

- перший міст, побудований китайською компанією в Європі, був у Сербії;
- перше шосе, побудоване китайською компанією в Європі, було в Сербії;
- перша європейська країна, яка закупила китайські системи ППО та безпілотники, це Сербія²⁶.

Доки Сербія перебуває поза межами ЄС, вона зможе мати достатньо простору для розвитку економічних (і певною мірою політичних) зв'язків з іншими гравцями. Китай, своєю чергою, використовуватиме будь-яку можливість посилити свій вплив на Балканах, особливо у Сербії, граючи у т.ч. на затримках, які виникають на шляху Сербії у якості кандидата на вступ до ЄС, які (затримки) викликають соціальне і політичне роздратування у країні.

Однак, така «двоїстична» позиція Сербії (з одного боку – шлях до ЄС, з іншого – прихильність до росії і ширша відкритість для Китаю) не може не викликати критику з боку країн ЄС, у т.ч.

²² Геополітичні та геоекономічні зміни, формовані під впливом російської агресії, та оновлення місця України у світовому просторі / К.: Центр Разумкова, 2022. –

https://razumkov.org.ua/uploads/article/2022_TRANSFORMANS_UKR.pdf

²³ EU foreign investment screening mechanism becomes fully operational. – https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_20_1867.

²⁴ Китайский успех в борьбе за Европу. №3 2021 Май/Июнь. – <https://globalaffairs.ru/articles/kitajskij-uspeh-v-borbe-za-evropu>.

²⁵ Kratz A., et al. Chinese FDI in Europe: 2023 Update. – <https://rhg.com/research/chinese-fdi-in-europe-2023-update/>

²⁶ Mikovic N. Should the EU worry about China's growing presence in Serbia? – <https://www.diplomaticourier.com/posts/should-eu-worry-about-chinas-growing-presence-in-serbia>

Хорватії. Так, чергова дипломатична напруга між двома країнами (лютий 2024 р.) виникла через висловлювання хорватського міністра закордонних справ, який закликав президента Сербії визначитися, на якому стільці він сидить, назвавши останнього сателітом росії. Це було викликано позицією неприєднання Сербії до зовнішньої та безпекової політики Європейського Союзу щодо російської агресії проти України. Нагадаємо, у ЄС неодноразово заявляли, що Сербія повинна узгодити свою політику з Євросоюзом, якщо вона дійсно хоче приєднатися²⁷.

Поряд з цим доречно вказати на ще одну особливість позиціонування Сербії у світі. На відміну від тісних зв'язків Китаю з Сербією, її історично добрі відносини з росією погіршилися у 2014р. Зміна настроїв початково викликана тим, що, підтримуючи і посилюючи так звані ДНР і ЛНР, росія фактично створила прецедент, сприятливий для Косова, а саме – меншість у державі має право оголосити незалежність території, на якій вона формує більшість, що вочевидь неприйнятно для Белграда²⁸.

Таким чином, шляхи розвитку Хорватії та Сербії поступово розходяться. Хорватія дедалі більше інтегрується до ЄС, у Сербії поширюються тенденції до посилення впливу Китаю. Частково відповідь на те, якими шляхами розвиватимуться країни далі, буде отримана вже невдовзі і напевне залежатиме від майбутніх відносин між США (з новим президентом) і Китаєм, а також від міри наближення потенційної «нової холодної війни»²⁹.

Висновки для України. Історія зростання і розвитку Хорватії та України упродовж останніх тридцяти років має багато схожих рис. Для України це і війна за незалежність проти східного «старшого брата», і суперечливий шлях до вступу до ЄС, і розчарування у міжнародних фінансових інститутах (що важко помічали виключні потреби країн, які будують демократичні суспільства в умовах протидії агресії) та ін. Схожість рис не означає, що Україна наслідуватиме шлях Хорватії. Радше втрати і поразки Хорватії можуть застерегти Україну від повторення її власних помилок нещодавнього минулого.

1. Чи не найскладніші завдання у трансформаційних процесах (переходу від соціалістичної системи побудови економіки і суспільства) пов'язані з необхідністю створення та утвердження нових систем координат, нових правил існування і розвитку суспільно-політичних і соціально-економічних відносин в країні. Зокрема, країна має відповідати як політичним – стабільності і міцності демократичних інститутів, так і економічним – макроекономічній стійкості і мікроекономічній конкурентоспроможності – копенгагенським критеріям³⁰.

Складність таких завдань для України поглиблюється їх винятковим суспільно-політичним і соціально-економічним середовищем – побудова нової країни має відбуватись в умовах війни. Масштабність цього процесу для сучасної Європи є безпрецедентною, а тому й зростаючими є ризики виникнення загроз безпеці і стабільності у Європі і світі.

Позитивною рисою постсоціалістичного розвитку Хорватії була безумовна зорієнтованість на Європейський Союз, але варто згадати при цьому, що зв'язки не встановлювалися з нульової позначки. Хоча для руху у цьому напрямі необхідно було приймати часто суперечливі чи непопулярні рішення, однак в країні не було жодної значної політичної сили, яка виступала за союзи з альтернативними стратегічними партнерами. Що означало наявність чітких критеріїв визначення правильності руху країни.

²⁷ Хорватія та Сербія сваряться через війну РФ проти України. – <https://www.eurointegration.com.ua/news/2024/02/26/7180482/>

²⁸ Holzner M. Serbia, China's gateway to Europe. – <https://wiiw.ac.at/serbia-china-s-gateway-to-europe-n-566.html>

²⁹ Mikovic N. Should the EU worry about China's growing presence in Serbia? – <https://www.diplomaticourier.com/posts/should-eu-worry-about-chinas-growing-presence-in-serbia>

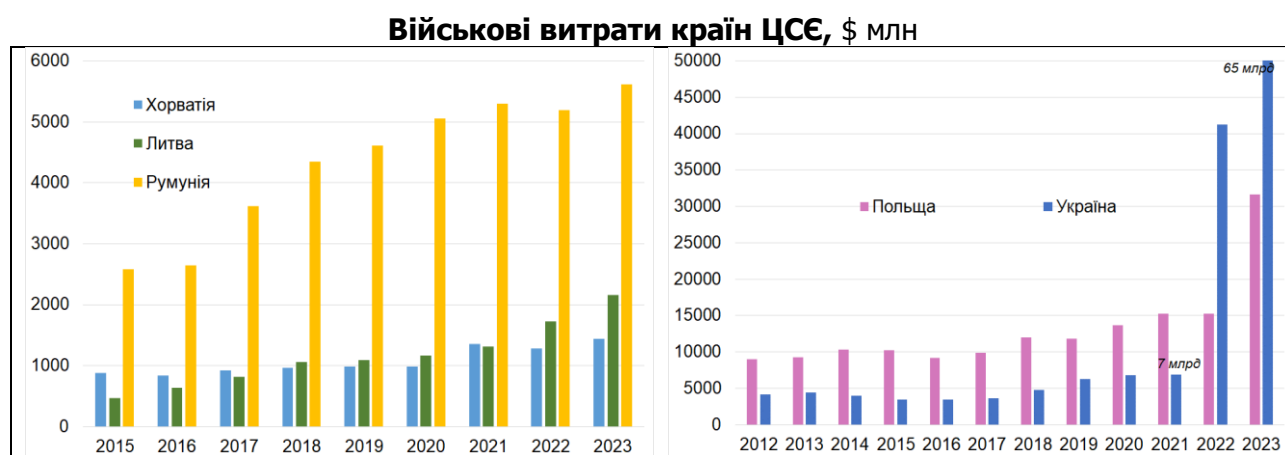
³⁰ Kolinda Grabar-Kitarović: Lessons from Croatia for Ukraine. – <https://voxukraine.org/en/kolinda-grabar-kitarovic-lessons-from-croatia-for-ukraine>

Натомість Сербія допустила втрати у трансформації інститутів, насамперед у частині політичної стабільності, контролю корупції, одним з вагомих чинників чого стала послідовна переорієнтація на росію.

Україна, хоча оголосила про незалежність і побудову власно демократичної країни у той самих період як і Хорватія – на початку 1990-х років, однак до 2014р. залишалася на роздоріжжі між ЄС і росією, що означало наростання стратегічної невизначеності, яка призвела до втрати економічної динаміки, і послаблення демократичних інститутів³¹. Тому спроба росії поглинути Україну для відновлення СРСР була лише справою часу.

2. Хоча росія розв'язала війну понад 10 років тому, і широке коло експертів було переконане, що Донбас і Крим є лише першим етапом загарбницьких намірів, однак недооцінка загроз з боку росії дедалі більше набувала хронічного характеру, особливо після президентських і парламентських виборів 2019р. Відтак відбувалося нехтування потребами розширення оборонних замовлень і зміцнення оборонних рубежів. В таких умовах Україна не лише погіршувала власне безпекове середовище, але й втрачала можливості для підтримки і стимулювання промисловості, зорієнтованої на виробництво сучасних засобів безпеки та оборони.

Недооцінка загроз в Україні разюче контрастує з серйозністю, з якою країни ЦСЄ сприйняли російську загрозу. У 2017-2019рр. відбулося помітне нарощування військових витрат (діаграма «Військові витрати країн ЦСЄ»). Частково це зумовлено вимогами США до союзників по НАТО виконувати зобов'язання стосовно забезпечення витрат на оборону на рівні 2% ВВП. Однак, водночас, відіграли роль чинники посилення європейської безпеки, у т.ч. на підкріплення ініціативи президента Франції про створення самостійної загальноєвропейської системи безпеки.

Підкреслимо, саме належне врахування зовнішніх загроз зможе стати дієвим чинником економічного прискорення для висхідних країн через виробництво військової продукції та її продажу на зовнішніх ринках озброєнь³². Що й робить Хорватія сьогодні, хоча вже знаходиться «під парасолькою» НАТО.

В Україні ж втрата потенціалу виробництва засобів захисту країни проявилось не стільки у зменшенні продажів зброї на зовнішніх ринках, скільки у величезній нестачі вітчизняної зброї у перші тижні російської агресії. І лише завдяки партнерській допомозі ситуація почала

³¹ Україна: 30 років на європейському шляху / К.: Центр Разумкова, 2021. — <https://razumkov.org.ua/uploads/2021-nezalezhnist-30.pdf>.

³² Політичні, економічні і структурні наслідки російської агресії для України і світової спільноти. Завдання економічного відновлення України у повоєнний період з врахуванням євроінтеграційних пріоритетів. / К.: Центр Разумкова, 2023. — https://razumkov.org.ua/images/2023/04/21/2023_04_consequences_of_the_war_for_ukraine.pdf

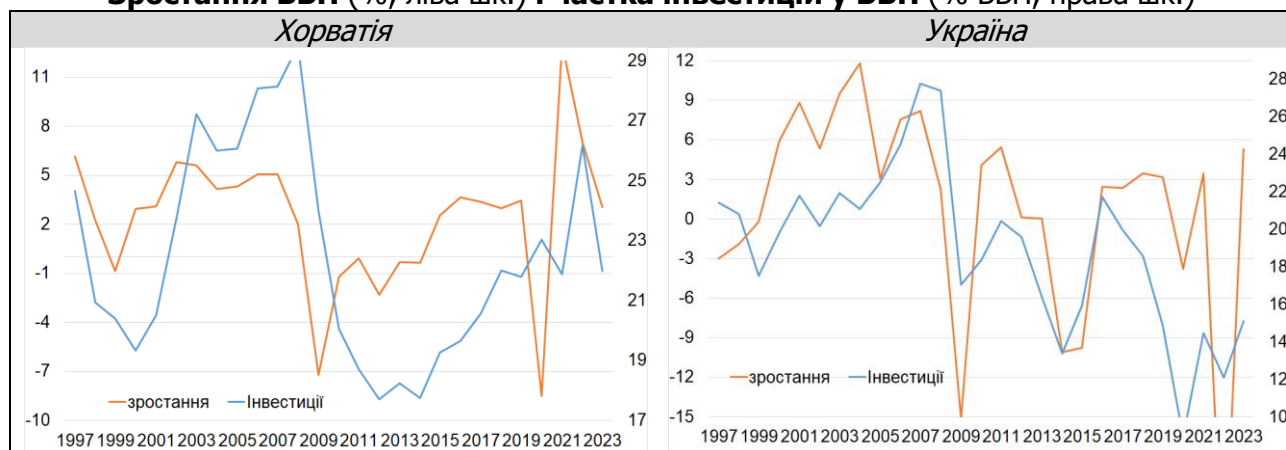
поступово виправлятися. Однак, у стратегічному аспекті без власного виробництва конкурентних продуктів належний рівень безпеки країни забезпечити буде вкрай важко.

Без сумніву, росія залишатиметься загрозою для України ще довгі роки. Це зумовлює потребу «синхронного» суттєвого прискорення економіки і зміцнення сектору безпеки. Об'єднання таких цілей лежить у площині оборонної і військової промисловості, орієнтованої на виробництво (самостійно або/та в кооперації з іноземними компаніями) якнайширшого спектру озброєнь, з якими, з *одного боку*, цілком можна захистити країну і зміцнити позиції східного форпосту Євросоюзу, з *іншого* – зайняти гідні експортні ніші в одній з економічно найвигідніших сфер.

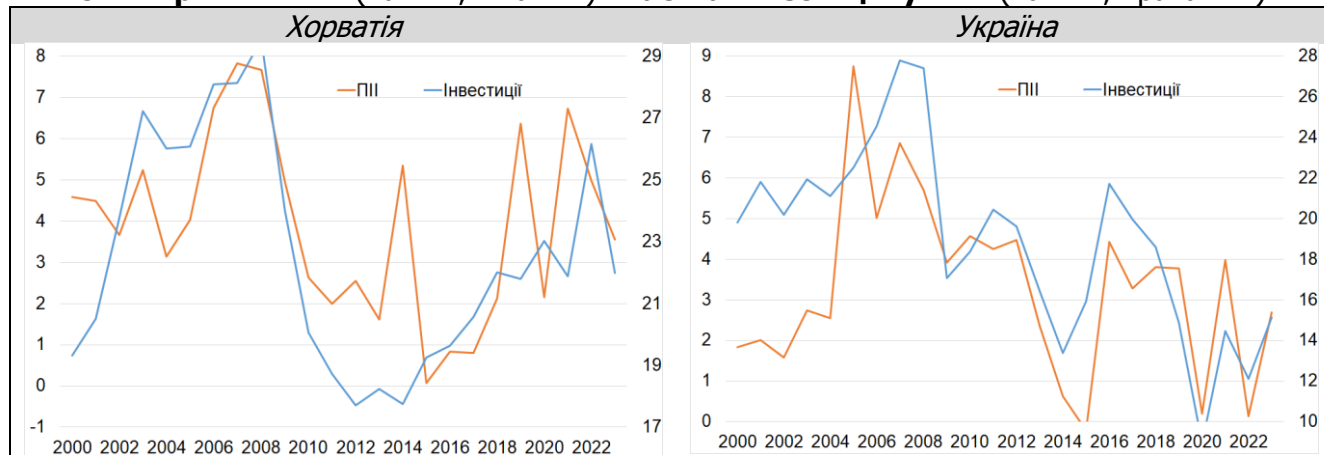
3. Серед чинників і складових економічного зростання і розвитку виокремлюється інвестиційний фактор. Як у Хорватії, так і Україні динаміка нагромадження валового капіталу чітко співвідносилась з динамікою зростання реального ВВП (діаграма «*Зростання ВВП і частка інвестицій у ВВП*»). І є підстави стверджувати – забезпечення стійкого довгострокового економічного розвитку можливе лише в умовах наявності і оновленні значних обсягів інвестиційних ресурсів. В Україні ж найвищі темпи зростання спостерігались у 2000-2007рр. (понад 7% середньорічний показник), коли рівень інвестицій у структурі ВВП складав 22-28%.

Загалом, слід зазначити, відповідь на питання, чи зростання досягається за нарощування інвестицій, чи висока економічна динаміка країни посилює стимули до інвестування, залишається відкритим. Важливо, що динаміка економіки загалом та інвестування супроводжують одна іншу.

Зростання ВВП (% , ліва шк.) і частка інвестицій у ВВП (% ВВП, права шк.)

Чистий приплив ПІІ (% ВВП, ліва шк.) і частка інвестицій у ВВП (% ВВП, права шк.)

Подібний «супровід» простежується і для прямих іноземних інвестицій у загальних вкладеннях інвестиційних ресурсів (діаграма «*Чистий приплив ПІІ і частка інвестицій у ВВП*»). Однак, це зовсім не означає, що приплив іноземних інвестицій стане ледь не панацеєю для зростання

країни. Сьогодні відповідь на питання, які інвестиції потрібні країні, не є простою, що засвідчують заходи контролю, впроваджувані розвинутими країнами. Євросоюз продовжує працювати над оновленням і вдосконаленням правил скринінгу інвестиційних намірів з метою недопущення у стратегічні сектори Союзу недоброчесних іноземних (насамперед, китайських) компанії.

Хоча Україна вкрай потребує зовнішніх ресурсів для відновлення країни, однак ставлення до іноземних інвестицій також потребує оновлення, насамперед у частині походження інвестицій та їх чистоти. Серед критеріїв для визначення дружніх інвестицій³³, а відтак і їх допустимого входження виокремлюється положення про те, що допускаються інвестиції, походженням лише з тих країн, які при голосуванні в ООН завжди підтримували українські позиції. (Нагадаємо, Китай, як правило утримувався.) І за жодних умов – не допускається росія та її нинішні сателіти.

На завершення ще раз звернемо увагу на наступне. Кризи глобального масштабу (пандемія, російська агресія, перетворення економічної залежності на зброю, посилення суперництва між найкрупнішими країнами і союзами світу) чітко окреслили ризики, притаманні надмірній залежності (енергетичній, ланцюгів поставок) демократичних суспільств від авторитарних країн, які (ризики), своєю чергою, можуть ускладнити країнам, які знаходяться на роздоріжжі світових процесів, здійснення власного ціннісного і цивілізаційного вибору.

Україна, як і переважна більшість висхідних країн не може втрутитися у конкурентну економічну (а з тим і політичну) боротьбу провідних країн. Однак, власним прикладом може послідовно доводити, що зорієнтованість на провідні демократичні країни, їх політичні, інституційні, гуманітарні та економічні цінності, інститути та ринки створює широкі можливості для прискореного відновлення, у т.ч. завдяки масштабній партнерській допомозі.

Важливим також є свідчення того, що країна, яка будує демократичне суспільство, може розраховувати на потужну підтримку з боку партнерських країн лише в тому випадку, якщо проявить послідовність у виборі цінностей, а також мужність і героїзм при захисті власної країни. Тільки-но українці продемонстрували готовність боротися за свою країну, решта світу була готова проявити підтримку, чим відвернула ризики послаблення світового демократичного співтовариства.

Водночас, боротьба України за незалежність і свободу прискорила усвідомлення країною власного ціннісного і цивілізаційного вибору, а з тим – є підстави стверджувати, що стала додатковим стимулом для демократизації суспільства та його належне інтегрування у європейську спільноту.

³³ Залучення доброчесних інвестицій. / К.: Центр Разумкова, 2023. – <https://razumkov.org.ua/images/2023/12/05/2023-PAKT-8.pdf>